॥ओम्॥

श्रीचिद्घनगणेशाय नमो मह्यम्। श्रीवासुदेवब्रह्मेन्द्रसरस्वतीविरचितः

संस्कृतविचारसागरः।

तदीयया टिप्पण्या समलङ्कृतः।

तत्रानुबन्धानां सामान्यतो निरूपणं नाम प्रथमस्तरङ्गः --

(आ १-११) वस्तुनिर्देशरूप[१]-मङ्गलाचरणम्[२] --

(१) जीवब्रह्मैक्यरूपमङ्गलम् --

सुखं[३] नित्यं[४] स्वप्रकाशं[५] व्यापकं[६] नामरूपयोः।

अधिष्ठानं[७] बुद्ध्यबोध्यं बुद्धेर्दृग्यत्तु निर्मलम्॥ १ ॥

अपारं सर्ववेदान्तवेद्यं प्रत्यक् परं महः।

तदेवाहं न मत्तोऽन्यदिति मे निश्चिता मतिः॥ २ ॥

अस्यार्थस्तु -- 'तदेवाहम्' इत्युक्त्या महावाक्यार्थप्रत्यगभिन्नपरमात्मैव स्वस्वरूपमिति। तद्विशेषणानि निरूप्यन्ते -- तत् प्रत्यक् परं महः (ब्रह्म) कथं भूतं ? -- सुखं, नित्यं, स्वप्रकाशं, व्यापकं, नामरूपयोरधिष्ठानं च भवति। पुनश्च तद्ब्रह्म कथं भूतम्? -- बुद्ध्यबोध्यं बुद्धेर्दृक् च भवति। अस्यार्थः -- बुद्ध्यबोध्यं न हि बुद्धिर्ब्रह्म विजानाति प्रकाशयति। "नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा," (क. २. ३. १२) "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह," (तै. ब्र. 4+9) "न तत्र सूर्यो भाति" (क. २.२.१५, मु. २.२-१० श्वे. ६-१४) इत्यादि श्रुतिभ्यः। किन्तु बुद्धेर्दृक् = सर्वसाक्षि ब्रह्मैव बुद्धिं

---

१ निर्गुणब्रह्मात्मावबोधनम्।

२ विघ्नध्वंसानुकूलव्यापारविशेषः।

३ परमप्रेमास्पदीभूतनिरतिशयानन्दः।

४ त्रिकालाबाध्यं कूटस्थसत्यम्।

५ अनन्याधीनप्रकाशरूपं, चिन्मयमिति यावत्।

६ देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं, अनन्तं, निरतिशयमहत्।

७ विवर्तोपादानकारणम्।

प्रकाशयति। "यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम्", (के. १-५) "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" (क. २-२-१५, मु. २-२-१०, श्वे. ६-१४) इत्यादिश्रुतिभ्यः। (२) बुद्धिर्न शब्दस्य शक्तिवृत्त्या ब्रह्म विजानाति, किन्तु लक्षणावृत्त्या। (३) मलविक्षेपादिदोषयुक्ता बुद्धिर्न ब्रह्म विजानाति, किन्तु तद्रहिता। "शास्त्राचार्योपदेश-शमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करणम्" इति गीताभाष्यवचनात् (भ. गी. २- २१) । असौ बुद्धिरपि फलव्याप्त्या[1] न ब्रह्म विजानीयात्, किन्तु वृत्तिव्याप्त्यैव[2]। इयञ्च वृत्तिर्दीपो यथा स्वसंबद्धपदार्थान् प्रकाशयति न तथा ब्रह्म प्रकाशयितुं प्रभवति। किन्त्वन्धकारे घटाद्यावृतरत्नप्रदीपादिर्यथा घटादिस्वावरणभङ्गे स्वयमेव प्रकाशते, एवं 'अहं ब्रह्मास्मि' इति प्रमाणजन्यप्रमारूपवृत्तिर्ब्रह्मावारकाज्ञाननाशमात्रं करोति, ब्रह्म तु बुद्ध्यादिसाधनान्तरनिरपेक्षमेव स्वसंबद्धसर्वावभासकत्वरूपस्वयंज्योतिष्ट्वेन नित्यापरोक्षरूपत्वात् स्वयं प्रथते। इति ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वबोधकमिदं विशेषणम्।

पुनश्च तद्ब्रह्म कथं भूतम्? निर्मलं=शुद्धम्[3], अपारं[4]= देशकालवस्त्वपरिच्छिन्नं च भवति।

---

[1] वृत्तिप्रतिफलितचिदाभासविषयत्वं फलव्याप्तिः।

[2] केवलवृत्तिविषयत्वं वृत्तिव्याप्तिः। तथा चोक्तं पञ्चदश्याम् --

"स्वप्रकाशोऽपि साक्ष्येव धीवृत्त्या व्याप्यतेऽन्यवत्।
फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितम्॥ (तृप्तिदीपे. ९०)
बुद्धितत्स्थचिदाभासौ द्वावपि व्याप्नुतो घटम्।
तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासेन घटः स्फुरेत्॥ ९१॥
ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता।
स्वयं स्फुरणरूपत्वान्नाभास उपयुज्यते॥ ९२॥
चक्षुर्दीपावपेक्ष्येते घटादेर्दर्शने तथा।
न दीपदर्शने किन्तु चक्षुरेकमपेक्ष्यते॥ ९३॥

[3] मायातत्कार्यरहितत्वान्निर्मलं शुद्धम्।

[4] पारः अन्तः। स च देशकालवस्तुकृतभेदात् त्रिविधः। तदभावदपारं ब्रह्म। (१) तत्र देशः=प्रदेशः, यत् सर्वत्राव्यापित्वेनैकदेशवर्ति तस्य देशतोऽन्तोऽस्ति, यथा घाटादेः, न तु ब्रह्मणः, तच्च सर्वत्र व्याप्यावतिष्ठते। सर्वस्यापि देशस्य मायया तस्मिन्नध्यस्तत्वेन तदनवच्छेदकत्वात्। (२) कालः=अविद्याचित्संयोगः। "कालो मायात्मसंबन्धः सर्वसाधारणात्मकः," इत्युक्तेः। यस्य तु जन्मतः प्रागूर्ध्वं चाभावो दृश्यते तस्य कालतोऽन्तोऽस्ति, यथा विद्युदादेः, न

(२) अथ विशेषणानां प्रत्येकं प्रयोजनमुच्यते –

(i) सुखं नित्यम् -- सुखस्य नित्यत्वविशेषणानुपादाने वैषयिके सामये सुखे, नैयायिकाभिमते आत्मगुणे आनन्दे चातिव्याप्तिः[1]। तदुपादाने तु विषयानन्दस्य, आत्मगुणस्य चानन्दस्यानित्यत्वप्रसिद्धेर्नातिव्याप्तिः।

(ii) नित्यं, स्वप्रकाशम्--नित्यत्वमात्रोक्तौ न्यायमतसिद्धकालाकाशादिनित्यपदार्थेष्वतिव्याप्तेः तद्वारणाय 'स्वप्रकाशम्' इति। आकाशादीनां नित्यत्वेऽपि न्यायमते तेषां जडत्वेन स्वप्रकाशत्वाभावान्नातिव्याप्तिः।

(iii) स्वप्रकाशम्, व्यापकम्--स्वप्रकाशत्वमात्रोक्तौ सूर्यादिज्योतिषि, न्यायमतसिद्धात्म*गुणे ज्ञाने, बौद्धानां क्षणिकविज्ञानात्मनि चातिव्याप्तिप्रसक्तेस्तद्वारणाय 'व्यापकम्' इति। तेषां परिच्छिन्नत्वान्नातिव्याप्तिः।

(iv) व्यपकं, नामरूपयोरधिष्ठानम्--व्यापकत्वमात्रोक्तौ नैयायिकप्राभाकरमतसिद्धात्मनि, आकाशादौ, साङ्ख्यमतसिद्धप्रकृतौ चातिव्याप्तेस्तद्वारणाय 'नामरूपयोरधिष्ठानम्' इति। पूर्वोक्तेष्वाकाशादिषु[2] त्रिषु व्यापकत्वाङ्गीकारेऽपि नामरूपयोरधिष्ठानत्वानङ्गीकारान्नातिव्याप्तिः।

(v) नामरूपयोरधिष्ठानं, स्वप्रकाशम् [बुद्ध्यबोध्यं बुद्धेर्दृक्]-- नामरूपयोरधिष्ठानत्वमात्रोक्तौ प्रातिभासिक[3]–सर्पादिनामरूपाधिष्ठानरज्ज्वादावतिव्याप्तिस्तद्वारणाय 'स्वप्रकाशं' [बुद्ध्यबोध्यं बुद्धेर्दृक्] इति। रज्ज्वादेर्जडत्वान्नातिव्याप्तिः। अयं च परिष्कारो मन्ददृष्ट्या। वस्तुतस्तु वेदान्तिमते रज्ज्वादिसर्वकल्पनाधिष्ठानं तत्तदुपहितचैतन्यमेव। अतो "नामरूपयोरधिष्ठानम्" इत्येव लक्षणम्।

ब्रह्मणः जन्मादिविकाराभावात् तस्य, कालस्यापि तदध्यस्तत्वाच्च। (3) वस्तु पदार्थः। यत् यस्माद्भिद्यते तेन तस्यान्तो भवेत्, यथा घटः पटाद्भिद्यत इति घटेन पटस्यान्तो भवति। ब्रह्मणि तु सर्वस्यापि जगतः मृदि घटशरावादेरिव कल्पितत्वेनावस्तुत्वान्नवस्तुपरिच्छेदोऽपि तस्य संभवति। तस्माद्ब्रह्म अपारं= अनन्तं= देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं, ततोऽन्यस्य द्वितीयस्याभावात्।

[1] अलक्ष्ये लक्षणस्य सत्वमतिव्याप्तिः, लक्ष्यैकदेशासत्वमव्याप्तिः, लक्ष्यसामन्यासत्वमसंभवः।

[* व्यवसायात्मकज्ञानस्यानुव्यवसायग्राह्यत्ववादिनैयायिकैरप्यनुव्यवसायस्य ग्राहकान्तराङ्गीकारेऽनवस्थाभयात् स्वप्रकाशत्वमङ्गीकर्तव्यम्। तथा च व्यवसायात्मकज्ञानस्यापि स्वप्रकाशत्वमस्त्वित्यभिप्रायेणैवमुक्तम्]

[2] आकाशादीनां व्यापकत्वमापेक्षिकम्।

[3] प्रतीतिकालमात्रसत्ताकं=कल्पितं=मिथ्येत्यर्थः।

(vi) स्वप्रकाशं [बुद्ध्यबोध्यं बुद्धेर्दृक्], निर्मलम् -- स्वप्रकाशत्वमात्रोक्तौ केषाञ्चिदुपासकानां मते आत्मन्यतिव्याप्तेस्तद्वारणाय 'निर्मलम्' इति। उपासकमते तु आत्मनः स्वप्रकाशत्वेऽपि अविद्यादिमलवत्वेनैवाभ्युपगमान्नातिव्याप्तिः ।

(vii) निर्मलम् अपारम् निर्मलत्वमात्रोक्तौ साङ्ख्याभिमते आत्मन्यतिव्याप्तिसंभवात्तद्वारणाय अपारम् इति। तन्मते आत्मनो देशकालपरिच्छेदाभावेऽपि वस्तुपरिच्छेदस्येष्टत्वात्। तस्याप्यभावाद्ब्रह्मणो नातिव्याप्तिः॥

(३) अनेकविशेषणानां प्रयोजनम् -- पूर्वोक्तात्मलक्षणेषु "सुखं, नित्म्; " नित्यं, स्वप्रकाशम्" इति द्वाभ्यां द्वाभ्यामेव लक्षणाभ्यां सर्वत्रातिव्याप्तिदोषनिवृत्तावपि अनेकधातिव्याप्तिनिरासोक्तिस्तु तल्लक्षणप्रयोजनेषु विस्पष्टार्थरुचीनां सर्वप्रकारेण ब्रह्मज्ञानोत्पत्तये। पूर्वोक्ताखिललक्षणलक्षितचिन्मात्रब्रह्मैवाहं न पराग्रूप इति मङ्गलार्थः[1]।

(आ ४-११) स्वप्रत्यगात्मविषयकमङ्गलाचरणविषये आक्षेपसमाधानानि।

(४) प्रथम आक्षेपः -- ननु हरिहरब्रह्मादिषूपास्येषु सत्सु तत्स्मरणात्मकमङ्गलाचरणं विहाय स्वात्मस्मरणरूपं मगलं किमिति युक्तं कर्तुमिति चेत्।

(५) समाधानम् -- उच्यते - मय्यखण्डचिदम्भोधौ हरिहरब्रह्मार्केन्द्रचन्द्रवरुणयमशक्तिकुबेर-गणपत्याद्युपलक्षिताः सर्वेऽपि देवास्तरङ्गायन्ते। अतो मयि सर्वप्रपञ्चाधिष्ठाने जगत्कारणे स्मृते मत्कार्यभूतास्ते सर्वेऽपि देवाः स्मृता एव भवन्ति। तस्मात्स्वविषयकं मङ्गलाचरणमेव युक्तम्।

(६) द्वितीय आक्षेपः -- ननु हरिहरादयो देवाः मायाविशिष्टचैतन्यात्मकेश्वररूपसमुद्रस्य तरङ्गा इति वक्तुं युक्तम्, न तु तव। अतः ईश्वरविषयक्तं मङ्गलाचरणं युज्यते। किञ्च वृक्षमूलसेचनेन यथा तच्छाखास्कन्धादयस्तृप्यन्ति, यथा अन्नपानादिजनितप्राणतृप्त्या इन्द्रियादितृप्तिः, एवमीश्वरविषयक-मङ्गाचरणेनैव तद्विभूतिभूतेतरदेवतामङ्गलाचरणम् सिद्ध्येत्, न तु त्वन्मङ्गलाचरणादिति चेत्।

[1] अस्य ग्रन्थस्य जीवब्रह्मैक्यं विषय इत्यनेन मङ्गलेन सूच्यते।

(७) **समाधानम् --** उच्यते - योगिभिर्हृदये चिन्त्यमानः सर्वज्ञः कृपालुरीश्वरोऽपि मायोपाधिवशान्मय्येवाखण्डचिन्मात्रे स्वप्नेंद्रजालमायामरीच्युदकगन्धर्वनगररज्जुसर्पादिवन्मृषाऽध्यारोपितः। तथा चोक्तम् --

"मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम्।
मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम्" ॥ (कै. १९)

"आत्मत एवेदं सर्वम्" (छा. ७. २६. १)

"अणोरणीयानहमेव तद्वन्महानहं विश्वमिदं विचित्रम्।
पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशो हिरण्मयोऽहं शिवरूपमस्मि" ॥ (कै. २०)

"स्वपूर्णात्मातिरेकेण जगज्जीवेश्वरादयः।
न सन्ति नास्ति माया च तेभ्यश्चाहं विलक्षणः॥
सर्वाधिष्ठानरूपोऽस्मि सर्वदा चिद्घनोऽस्म्यहम्।
रक्षको विष्णुरित्यादि ब्रह्मा सृष्टेस्तु कारणम्॥
संहारे रुद्र इत्येवं सर्वं मिथ्येति निश्चिनु॥"

"तदेव ब्रह्म त्वं विधि नेदं यदिदमुपास्यते" (के. १-४-८) "अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः"। (बृ. १-४-१०) "सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद"। (बृ. २-४-६) इत्यादिश्रुतिभ्यः।

"सर्वं चैतदविद्यया त्रिगुणया सेषं मया कल्पितम्।
स्वस्मिन्नेव स्वप्नवदीशानत्वादिसर्वकल्पनया॥
जीवः सर्वविकारोपादानमिति वन्त्यन्ये॥"

इत्यादिवचनशतेभ्यश्च --

'यत् यत्र कल्पितं नैव तत्ततोऽधिष्ठानादतिरिच्यते' इति न्यायादीश्वरादीनां मय्यखण्डचिदात्मन्यध्यस्तत्वेन मत्स्वरूपानुसन्धानादेव तेषां देवतान्तराणामपि मङ्गलाचरणं सिद्ध्यतीति न काप्यनुपपत्तिः॥